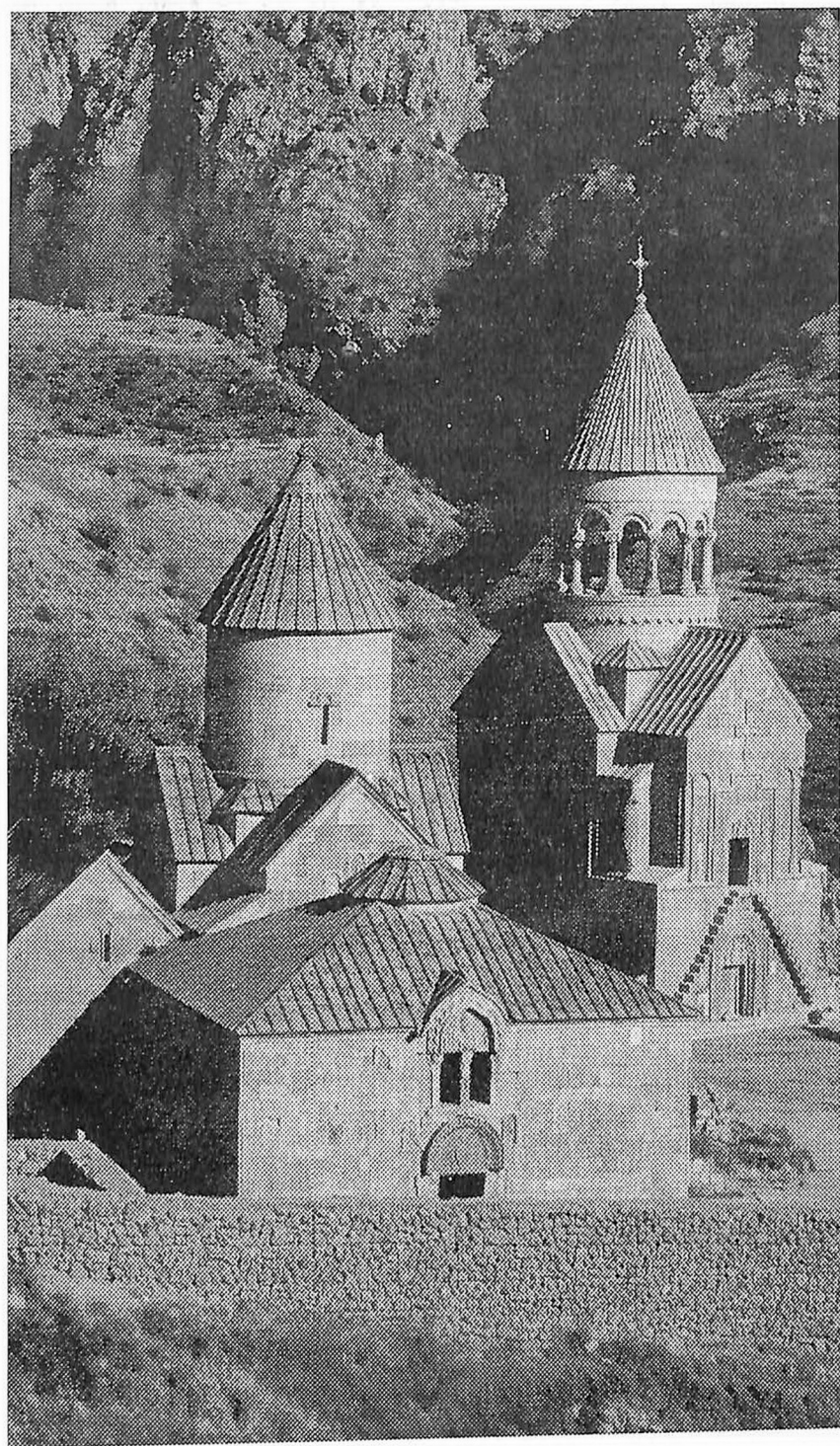

ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Նորավանքի ճարտարապետական համալիրը գտնւում է Վայոց Ձորի Ամաղու գիւղից մօտ երեք կմ դէպի արեւելք՝ անդնդախոր կիրճի հիւսիսային կողմում գտնուող դարաւանդի վրայ՝ գեղատեսիլ եւ գունազարդ լեռներով շրջապատուած:

Ըստ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանի (ԺԳ-ԺԴ. դդ.) այդ նոյն տեղում շատ ժամանակներ առաջ (հաւանաբար Զ-Ը. դդ.) կառուցուած էր մի եկեղեցի կրաշաղախ քարերով՝ Սբ. Կարապետ անուամբ (խօսքը ներկայիս բազիլիկ կիսաքանդ եկեղեցու մասին է), որի մօտ բխում էր քաղցրահամ աղբիւր: Նոյն ձորում, խիտ քարակոյտերի մէջ կար նաեւ մի այլ եկեղեցի (մատուռ) կառուցուած Փոկաս Սբ. հայրապետի անուամբ, որի մէջ բեմի տակից մի քիչ ջուր էր բխում եւ հետն էլ բուժիչ ձէթ էր դուրս գալիս:

Վերջինս յայտնի էր շատ հին աւանդոյթներից, համաձայն որոնց ունէր հրաշագործ բուժիչ յատկութիւններ: Այդ տեղանքը հայրապետի անունով Փոկաս էր կոչւում:

Յիշատակուած Սբ. Կարապետ բազիլիկ եկեղեցու շուրջն էլ յետագայում ձեւագոյանում է վանական համալիրը:

Անդրադառնալով Օրբելեան իշխանական տոհմի Հայաստանում հանդէս գալուն (աւելի վաղ նրան ցեղը ըստ Օրբելեան պատմիչի լքել էր ճենաց երկիրը եւ հանգրուանել վրացական Օրբէթ ամրոցում), որոնց անուան հետ է կապուած անմիջականօրէն Նորավանքի եւ մի շարք այլ եկեղեցական կենտրոնների ստեղծումը, անհրաժեշտ է բացայայտել ԺԲ-ԺԳ. դարերում տեղի ունեցած հետեւեալ քաղաքական դէպքերը:

Օգտուելով Հայաստանում տիրող անհաստատ վիճակից ռազմական թուլութիւնից, ԺԱ. դարի 60-ական թուականներին ներխուժում են սելջուկ-թուրքերը: Չնայած համաժողովրդական դիմադրու-

Թեանը եւ յատկապէս Սիւնիքում ձեռք բերած ժամանակաւոր մի քանի յաղթանակներին, Սիւնեաց թագաւորութիւնը կործանուում է 1170 թուականին՝ Բաղաբերդի անկումով:

Միաւորուելով Վրացիների հետ, երբ նրանց արքունիքի բարձրագոյն պաշտօնեաներն էին Սարգիս Զաքարեան Երկայնաբազուկի որդիներ Զաքարէն եւ Իվանէն, Հայ-Վրացական համատեղ ոյժերը մէկը միւսի հետեւից ազատագրում են բազմաթիւ Վրացական եւ Հայկական գաւառները, որոնց թւում եւ Սիւնիքը՝ 1211 թուին: Ազատագրուած Հայկական նահանգներում եւ գաւառներում Զաքարեանները իշխողներ էին նշանակում հայկական իշխանական տներէի ներկայացուցիչներից:

Դառնալով Իվանէ Աթաբէկի զինակիցներից մէկը, Լիպարիտ Օրբելեանը Սիւնիքում յաղթական կռիւներ է մղում սելջուկ-թուրքերի դէմ, ազատագրելով Ուրոտանը, Բարգուշատը եւ միւս գաւառները, որոնք շնորհւում են իրեն:

Մէկուկէսդարեայ սելջուկեան տիրապետութիւնից ազատագրուելուց յետոյ երկրում սկսում է խաղաղ չրջան՝ շինարարական գործունէութեամբ:

1216 թուին Տէր-Սարգիսը իշխանաց-իշխան Լիպարիտ Օրբելեանի հրամանով եւ օժանդակութեամբ Նորավանքում եկեղեցու հիմք է դնում: 7 տարի տեւած շինարարութիւնն աւարտուում է 1233 թ. «Հրաշակերպ կերտուածքով, մէջը ութ խորհրդաւոր խորաններ, սուրբ Նախավկայի անուամբ» (Ստ. Օրբելեան): Այս նորակառոյց եկեղեցու անունը գիտական գրականութեան մէջ սխալմամբ նոյնացւում է Սբ. Կարապետ բազիլիկ եկեղեցու անուան հետ, որն այդ ժամանակներում արդէն գոյութիւն ունէր: Ս. Նախավկայ եկեղեցու հիւսիսային պատին Լիպարիտը փորագրել է տալիս իր տոհմի (նախորդների) հակիրճ պատմութիւնը, որի բովանդակութիւնը յայտնի է եւ մեկնաբանուած, ինչպէս պատմիչ Ստ. Օրբելեանի կողմից, այնպէս էլ ժամանակակից գիտական գրականութեան մէջ (Գ. Գրիգորեան) եւ քննարկման առարկայ չի դարձուելու մեր հետաքրքրութեան չրջանակներից դուրս լինելու պատճառաւ:

Խաղաղ չրջանը, որ տեւում է ընդամէնը 25 տարի, ընդհատուում է 1236 թ. մոնղոլական արշաւանքով, սակայն Օրբելեանները եւ Պոռչեանները հնազանդութիւն յայտնելով մոնղոլական զօրավարներին կարողանում են պահպանել ոչ միայն իրենց իշխող դիրքերը, այլեւ բաւական մեծածաւալ շինարարական աշխատանքներ ձեռ-

նարկելու հնարաւորութիւնները:

Լիպարիտ Օրբելեանը Նորավանքում է վերադարձնում աւագ Սուրբ Նշանը եւ նուիրում հողատարածութիւններ ու գիւղեր:

1261 թ. Լիպարիտի որդի Սմբատը սուրբ Նախավկայի բա-
կում կառուցում է ժամատուն «աղօթատեղի, հրաշակերտ կառու-
ցուածքով՝ տաշած վէմերից ու կոփած քարերից»: Միաժամանակ
նորոգում է եկեղեցիները:

Ստ. Օրբելեանը խօսելով Սմբատի մասին (իր հօրեղբօր) գո-
վեստներ է շուայլում. «Հանճարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք ան-
նման, հնարք բազմագէտ, բանիւ առատ եւ քաղցր, լեզուաց հմուտ
եւ ճարտար, ի դատարանի դիւանին անպարտելի»: Բոլոր դէպքե-
րում մոնղոլների օրօք Սմբատ Օրբելեանը ճկուն դիւանագիտու-
թեան շնորհիւ աստիճանաբար բարձր դիրք եւ հեղինակութիւն է
վայելում: Նա մոնղոլական արքունիքից տրուած յատուկ հրամանա-
գրով հարկերից կարողանում է ազատել իրեն ենթակայ բնակավայ-
րերում գործող բոլոր կրօնական հաստատութիւնները, վանական
միաբանութիւններին է վերադարձնում նրանց նախկին կալուածք-
ները: Սմբատ Օրբելեանի համբաւը տարածւում է ամէնուր, նրան
սկսում են անուանել «Մեծ իշխան», «Իշխանաց իշխան», անգամ
«Սմբատ արքայ»:

1273 թ. մահանում է Սմբատ Օրբելեանը, որը մեծ շուքով
սկզբում թաղւում է իր իսկ կառուցած գաւիթ-տապանատանը, իսկ
այնուհետեւ նրա աճիւնը տեղափոխւում է Տարսախճի կառուցած
դամբարանը՝ Սբ. Գրիգոր անունով եկեղեցին (1275 թ.): Տարսախճ
Օրբելեանը Սմբատի եղբայրն էր: Նրանց միջոցներով կատարուած
եւ հովանաւորուած շինարարական գործունէութիւնը ընդգրկում է
Սիւնեաց աշխարհի շատ վանական համալիրներ (Արատես, Թանա-
հատ, Դարարասի սբ. Աստուածածին եկ., Որոտնավանք, Հերմերի
Սբ. Գէորգ եկեղեցի, Տաթեւի Գրիգոր Լուսաւորիչ, Գնդեւանք եւ
այլն), որոնցից շատերի առանձին կառույցներ վերանորոգւում կամ
հիմնադրւում էին:

Շինարարական աշխատանքների լայն ծաւալ են ստանում
Բուրթեւ Մեծի իշխանապետութեան տարիներին: Վերջինս Ելիկու-
մի աւագ որդին էր եւ Սիւնեաց իշխանութեան գլուխ է անցնում
1300 թուականին եւ սկսում նահանգը կառավարել կրտսեր եղբայր
Բուշտայի հետ միասին: Սմբատ եւ Տարսախճ Օրբելեաններից յե-
տոյ ԺԴ դարի հայ իրականութեան ամենանշանաւոր քաղաքական

դէմքը եղել է Բուրթելը: Աւելի քան 40 տարի անընդհատ լինելով պատերազմների մէջ, չրջափակուած թշնամական ցեղերով, նա կարողանում է պահպանել Սիւնիքի յարաբերական անկախութիւնը եւ նպաստաւոր իրավիճակ է ստեղծում հոգեւոր ու մշակութային կեանքի բարգաւաճման համար, որի շնորհիւ էլ ժամանակի հայ մտաւորականներից շատերը նրան կոչում էին «Բուրթել Մեծ» եւ այլ մակդիրներով (արեաց վեհագոյն, իշխանաց իշխեցող, մեծ սպարապետ Հայոց եւ Վրաց, թագազարմ իշխան եւ այլն):

1341 թ. Բուրթելը նշանակում է «հիւպատոս եւ սպարապետ Հայոց» էլիխանութեան մայրաքաղաք Սուլթանիայում:

Բուրթել Մեծի մասին ժողովրդի մէջ պահպանուել են մի շարք աւանդութիւններ: Բուրթելի եղբայր Բուղտան զոհւում է 1313 թ. եւ թաղւում Օրբելեանների տոհմական դամբարանում:

Բուրթել Մեծը իրեն միջոցներով եւ անմիջական հովանաւորութեամբ ձեռնարկում է Նորավանքի Սբ. Աստուածածին երկյարկանի եկեղեցի-դամբարանի շինարարութիւնը: Հասկանալի է, որ իրեն ճանաչման եւ փառքի գազաթնակէտին գտնուող Բուրթել Մեծի այս շինութիւնը պիտի արժանի լինէր եւ արտայայտէր իրեն կառուցողի մեծութիւնը: 1339 թուին աւարտուած այս ճարտարապետական կոթողը իրաւամբ համարւում է Սիւնեաց աշխարհի միջնադարեան ճարտարապետութեան գոհարը եւ ընդհանրապէս հայկական ճարտարապետութեան զարգացած միջնադարի (ԺԲ-ԺԴ. դդ.) լաւագոյն գործերից մէկը:

Բացի նշուած պաշտամունքային բնոյթի նշուած կառույցներից Նորավանքում, տարբեր ժամանակներում կառուցւում են հիւրատուն, վանականների կենցաղն ապահովող տարբեր շինութիւններ, համալիրը չրջափակող պարիսպներ եւ այլն:

Պետական հոգածութեամբ՝ Յուշարձանների Պահպանման գլխաւոր վարչութեան կողմից, 1980 թուականի գարնանից սկսուեցին Նորավանքի վանական համալիրի վերականգնողական-շինարարական աշխատանքները (Հեղինակ ճարտարապետ՝ Հրաչեայ Գասպարեան, շինարարական աշխատանքների ղեկավար՝ Արտաշէս Յովսէփեանը):

Բացառութեամբ Բուրթելաչէն սուրբ Աստուածածին եկեղեցուց, 1980-1991 թուականների ընթացքում (թէպէտ ընդհատումներով), ամբողջութեամբ վերականգնուեցին:

ա) գլխաւոր եկեղեցին (սուրբ Նախավկայ)

բ) գաւիթը

գ) Տարսախճի դամբարանը

եւ պահպանուեց գլխաւոր եկեղեցու հարաւային կողմում գտնուող սուրբ Կարապետ եկեղեցին (միանաւ բազիլիկան):

ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ-ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ
ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔԸ, ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Եկեղեցի դամբարանի շինարարութիւնը վերագրուում է Մոմիկին, թէեւ դրա վերաբերեալ մատենագրական աղբիւրներում եւ անմիջապէս յուշարձանի վրայ ուղղակի տեղեկութիւններ կամ արձանագրութիւն չի յայտնաբերուած: Մոմիկը իր ժամանակաշրջանի բազմատաղանդ եւ մեծ անհատականութիւն ու գեղարուեստական բարձր ճաշակ ունեցող արուեստագէտն էր եւ ըստ արդի ուսումնասիրողների (Ս. Բարխուդարեան, Ստ. Մնացականեան, Գ. Գրիգորեան) միայն նրա վառ երեւակայութիւնն ու նորարարական ձգտումները կարող էին ստեղծել տուեալ ճարտարապետական գործը: Լինելով Օրբելեանների իշխանական տան գլխաւոր նկարիչը քանդակագործն ու ճարտարապետը եւ օգտուելով Ստեփանոս Օրբելեանի անձնական հովանաւորութիւնից, նա մեծարժէք գործ է ստեղծում մանրանկարչութեան, քանդակագործութեան եւ ճարտարապետութեան բնագաւառում: Մոմիկ ստեղծագործողի երեւոյթը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է տեղեկանալ, որ այդ ժամանակներում ձեւաւորուում էր Վայոց Ձորի ճարտարապետական դպրոցը, որն արդէն տուել էր մէկ այլ փայլուն ներկայացուցիչ՝ Սիրանէս Վարդապետին: Վերջինս կառուցել է Արատես վանքի գաւիթը, Նորավանքի Օրբելեանների տոհմական տապանատունը (այս երկուսն էլ կրում են նրա հեղինակութիւնը հաստատող արձանագրութիւնները): Նրան են վերագրուում նաեւ Նորավանքի գաւիթը (նախնական տարբերակը) եւ այլ կառոյցներ, տապանաքարեր ու խաչքարեր Վայոց Ձորի տարբեր մասերում, որոնց համար համաձայն Նորավանքի տապանատան վրայի արձանագրութեան, նա պարզեւ է ստացել մեծ հողաբաժին՝ իբրեւ ժառանգական սեփականութիւն:

Մոմիկը դարձաւ ոչ միայն Սիրանէսի արժանաւոր յետնորդը,

այլեւ հարստացրեց եւ նոր բարձրութեան հասցրեց Վայոց Ձորի ճարտարապետական դպրոցի ականդոյթներն ու ճարտարապետա-գեղարուեստական արժանիքները:

Համաձայն Նորավանքի տարածքում յայտնաբերուած անշուք խաչքարի վիմագրութեան, որն ամենայն հաւանակութեամբ դրուած է եղել շիրիմի վրայ եւ յետագայում տեղահան արուել, Մոմիկը մահացել է 1333 թուին՝ Սբ. Աստուածածին եկեղեցի-դամբարանի շինարարութեան աւարտից 6 տարի շուտ: Ելնելով յուշարձանի ծաւալա-տարածական ձեւերի եւ առանձին մանրամասների ոճական վերլուծութիւններից նշուած հանգամանքը ամենեւին չի բացառում Մոմիկի հեղինակային մասնակցութիւնը եկեղեցու դամբարանի կառուցման գործում (Ս. Բարխուդարեան, Ստ. Մնացականեան, Գ. Գրիգորեան): Ենթադրուում է, որ նրան են պատկանել ոչ միայն կառուցի ամբողջական մտայղացումն ու նախագիծը, այլեւ նրա ձեռքի կնիքն են կրում մի շարք հանգուցային տարրերի քանդակազարդումները, որոնք կառուցի վրայ տեղադրուել են յետագայում: Աշխատանքներն աւարտի են հասցրել Մոմիկի աշակերտներ՝ նրա մահուանից 6 տարի անց:

Մոմիկը իր գործունէութիւնը սկսել է որպէս մանրանկարիչ՝ այդ ասպարէզում ինքնատիպ եւ մեծարժէք գործեր: Կերտել է Նորավանքի մի շարք խաչքարեր (այդ թւում նաեւ Ստեփանոս Օրբելեանի յիշատակին նուիրուածը), որոնք հետաքրքիր եւ նորարարական էին իրենց յորինուածքներով, առանձնանում էին անհամեմատ աւելի բարձր ցցուածքով եւ նուրբ զարդաձեւերով: Կառուցել է Արենիի եկեղեցին, որի վրայ պահպանուել է նրա հեղինակութիւնը հաստատող արձանագրութիւնը (1321 թ): Ելնելով յորինուածքային եւ ոճական առանձնայատկութիւններց, Մոմիկին են վերագրուում նաեւ Տաթեւի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու, Նորավանքի գաւթի վերակառուցման, Զօրաց եկեղեցու շինարարական աշխատանքները (Ստ. Մնացականեան):

Ս. Աստուածածինը կառուցուած է Նորավանքի համալիրի հարաւ արեւելեան կողմում հիմնական յուշարձանախմբից մօտ 30 մետր հեռաւորութեան վրայ եւ հանդիսանում է համակառուցի ուղղաձիգ գերիշխող առանցքը: Պատկանում է ԺԳ-ԺԴ դարերում տարածում գտած երկյարկանի եկեղեցի-դամբարան տիպին (Գոշավանք, Եղվարդ, Կարբի, Կապուտան), որոնց ծագումնաբանական աղբյուրները տանում են դէպի վաղ միջնադարեան երկու յարկաբա-

ժիններով դամբարանային կառույցները: Վերջիններս Հայաստանում քրիստոնեությունն ընդունելուց յետոյ դասուում են առաջին պաշտամունքային շինությունների թուին կապուած նահատակների յիշատակի յաւերժացման հետ (Հռիփսիմէ, Աղց): ճարտարապետական այս յօրինուածքն աւանդաբար շարունակուում է է. դարուում, ապա Թ-ԺԱ. դարերուում:

Ի տարբերութիւն իրենց նախորդների, որտեղ առաջին յարկաբաժնի ծաւալն ընդհանուր առմամբ արտայայտուում էր պատուանդանի հասկացողութիւնը, որի վրայ իբրեւ երկրորդ յարկաբաժին, տեղադրուած էր արդէն յայտնի պաշտամունքային շինութեան ծաւալ (թաղածածկ կամ գմբէթաւոր մատուռ), ԺԳ-ԺԴ. դարերի երկյարկանի եկեղեցի-դամբարաններն ունեն միասնական մտայղացմամբ եւ յօրինուածքով ամփոփուած յարկերի ծաւալներ, որտեղ առկայ է նրանց միմեանցից բխող զարգացոււմն ուղղաձիգ ուղղութեամբ: Առաջին յարկի արտաքնապէս ուղղանկիւն հատուածք ունեցող ծաւալի վրայ բարձրանուում է սրան ներգծուած խաչաթեւ հատուածքով երկրորդ յարկը եւ յօրինուածքն աւարտուում է երրորդ յարկաբաժինը կազմող սիւնազարդ գմբէթով տեղադրուած խաչ կազմող թեւերի ներքին անկիւններով ստեղծուած քառակուսու հիմքի վրայ: Այսպիսով յարկաբաժիններ կազմող ծաւալների միջեւ ստեղծուած է տրամաբանական եւ տարածականօրէն կուռ կառուցուածքային համակարգ:

Նորավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցին ունի վերը նկարագրուած յօրինուածքային եւ կառուցուածքային համակարգը: Առաջին յարկաբաժինը կիսադեմնափոր է, ուր իջեցնուում է վեց աստիճան: Ներքին տարածութիւնն ընկալուում է ուղղանկիւն, թէեւ հիւսիսում եւ հարաւում առկայ են պատի հաստութեան մէջ թոյլ արտայայտուած խաչաթեւերը: Բեմը բացակայուում է, սակայն արեւելեան պատն ընդգծուած՝ է լուսամուտի բացուածքից ներքեւ գտնուող գծազարդ կամարով եւ խաչաքանդակով: Կեդրոնական քառակուսի հատուածի ծածկն իրականացուած է խաչուող թաղերի, իսկ թեւերինը կամարների (հիւսիսային եւ հարաւային) եւ թաղերի (արեւելեան եւ արեւմտեան) միջոցով: Այս տարածութեան դամբարան լինելու մասին վկայուում են նաեւ նրա առաջին ուսումնասիրողների կողմից նկատուած տապանաքարերը (Քաջբերունի, Լալայեան), որոնք չունէին արձանագրութիւններ:

Երկրորդ յարկաբաժինն արտաքնապէս եւ ներքուստ խաչաձեւ

է: Ի տարբերութիւն նոյնատիպ յուշարձանների (Եղվարդ, Կապուտան) չորս անկիւններում ունի աւանդատներ (արեւմտեան զոյգը չմեկուսացուած ընդհանուր տարածութիւնից), որոնց ծաւալներն արտայայտուած լինելով արտաքինապէս, իրենց բացարձակ չափերով փոքր լինելով մասամբ են միայն լրացնում խաչաթեւերով ձեւաւորուած անկիւնային դատարկ ծաւալները:

Երկրորդ յարկաբաժնի արեւելեան ընդգծուած խորանը, աւանդատները եւ լուսամուտների համեմատաբար լայն բացուածքները (դժբախտաբար, բեմի հետքերը չկան) խօսում են այդ յարկաբաժնի եկեղեցու դեր կատարելու մասին:

Սիւնազարդ գմբէթը վեր է խոյացել խաչաթեւերի ներքին անկիւններով կազմուած քառակուսու հիմքի առաջաստային փոխանցումով կազմուած բոլորածեւ պատուանդանի վրայ: Կառույցն աչքի է ընկնում արտակարգ հարուստ զարդանախշային յարդարանքներով: Սլացիկ ճակատներով աւարտուող խաչաթեւերի ճակատային հարթութիւնները մշակուած են կամարաշարերով եւ գծազարդ տրամատներ ունեցող գօտիներով, որոնք կեդրոնական մասում տարբեր նկարուածքներով շրջանակելով լուսամուտների եւ դռների բացուածքները՝ վերին անկիւններում աւարտում են խաչապատկերներով: Այս առումով խիստ ինքնատիպ եւ բարձր ճաշակով է ձեւաւորուած արեւմտեան ճակատը, որտեղ երկու յարկաբաժինների չքեղ մշակուած շքամուտքերով յօրինուածքին առանձին հմայք են հաղորդում նրա երկու ծայրերից դէպի երկրորդ յարկ բարձրացող քառեւեցիկ մշակուած պահուսակային աստիճանները:

Ուսումնասիրելով յուշարձանապատկան բեկորները կարելի էր ստոյգ պատկերացում կազմել գոյութիւն չունեցող (քանդուել է 1840 թ. երկրաշարժից) սիւնազարդ գմբէթը ձեւաւորող շէքաբարային եւ գծազարդ գօտիների, քիւերի քանդակազարդ սիւնաշարքի եւ վերջիններս միմեանց հետ կապող կամարաղեղների վրայ տեղադրուած թռչնազարդ շարքի վերաբերեալ: Գեղարուեստօրէն մշակուած են եղել նաեւ վեղարը եզրափակող խնձորակը եւ անգամ ծածկասալերի ուղորդ կիսագլանիկների վերջաւորութիւնները:

Նորավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցի-դամբարանը պատկանում է այնպիսի կառույցների թուին, որոնց կարելի է կոչել դարակազմիկ: Այն մեծ ազդեցութիւն է թողել ոչ միայն Հայկական, այլեւ ԺԴ դարի Փոքր Ասիայի սելջուկեան ճարտարապետութեան վրայ (Սուլթանխան քարաւանատան մզկիթը, Ախլաթի դամբարան

նր) մի անգամ եւս հաստատելով հայկական ճարտարապետութեան բարձր հեղինակութիւնը ԺԳ-ԺԴ. դարերի սելջուկեան միջավայրում (Լ. Ա. Եակոբսոն):

Նորավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցի-դամբարանի բարձրաքանդակների թեմատիկան (մուտքերի բոլորածեւ բարաւորների վրայ), մշակման պլաստիկան եւ ընդհանրապէս կիրառուած զարդանախշերն արժանացել են շատ հետազոտողների ուշադրութեանը եւ մեկնաբանուել մասնագիտական գրականութեան մէջ (Ս. Տէր-Ներսէսեան, Ստ. Մնացականեան եւ այլն), որի պատճառով, ելնելով վերականգնման խնդիրներից, կանգ առնենք միայն գմբէթակիր սիւների վրայ տեղադրուած կոտորական խմբի յօրինուածքի վրայ:

Դեռեւս առաջին հետազոտողները (Ջալալեան, Քաջբերունի), նկարագրելով եկեղեցի-դամբարանի պահպանուած հաստուածները եւ յուշարձանապատկան բեկորները, յիշատակել են քանդակներ կրող սեան բեկորների մասին: Ի մի բերելով այդ յիշատակութիւնները կարելի է պատկերացում կազմել չորս տարբեր քանդակներ ունեցող սիւների մասին:

1. Ամբողջական պահպանուած սեան վրայ մեծ ելունով քանդակուած է իշխանական հագուստով մարդու պատկեր չլրուած դէպի աջ եւ ձեռքերը պարզած առաջ:

2. Կեդրոնական դիրքով պատկերուած է Աստուածածինը (քարը երեք կտորից):

3. Երկու մասի կտորուած սեան վրայ պատկերուած է եկեղեցու մանրակերտը՝ դէպի ձախ պարզած՝ իշխանական հագուստով մարդու պատկեր:

4. Սեան բեկորի կտոր, որի վրայ պատկերում է «բազէակիր ոմն» (ըստ Ալիշանի) 90 սմ բարձրութեամբ: Գլխի մասը կտրուած է հանդերձը ֆարաջուլման եւ գօտիով ամրացած» (Լալայեան):

Վերջին Դ. սեան բեկորը չի պահպանուել կամ առայժմ չի յայտնաբերուած:

Հիմնուելով առաջին երեք քանդակազարդ սիւների վրայ եւ անտեսելով Դ.ի մասին մատենագրական աղբիւրների յիշատակութիւնները Ն. Մ. Տոկարսկին ներկայացնում է գմբէթի վերականգնման գծանկար 12 առանցքային դասաւորութիւն ունեցող սիւներով, որոնցից արեւմտեան ճակատի 3 սիւները կազմում են կոտորական խումբը (կեդրոնական առանցքով Ս. Աստուածածինը պատկե-

րող սիւնն է, աջ եւ ձախ կողմերում կտիտորները):

Ստ. Մնացականեանն ընդունելով Դ. քանդակազարդ սեան գոյութիւնը, իրաւամբ ենթադրում է, որ կտիտորական յօրինուածքը պէտք է դասակարգուած լինի 5 սիւների վրայ արեւմտեան ճակատի առանցքով, որտեղ կեդրոնում տեղադրուած Ս. Աստուածածնի աջ եւ ձախ կողմերում պէտք է 2-ական սիւներ պատկերեն այն նոյն չորս անձանց, որոնք նշուած են երկրորդ յարկի մուտքի վերեւում գտնուող շինարարական արձանագրութեան մէջ: Դրանք են իշխանաց իշխան Բուրթելը, նրա կին Վախախը եւ նրանց որդիներ Բեմչքէն եւ Ինանիկը:

Տրամաբանական համարելով եւ համաձայնելով Ատ. Մնացականեանի առաջարկած հինգ քանդակազարդ սիւներով կազմուած կտիտորական յօրինուածքի տարբերակին միաժամանակ չի կարելի ընդունել նրա այն ենթադրութիւնը, որ սիւների ընդհանուր քանակը տասնվեց է: Ըստ երեւոյթին Ստ. Մնացականեանը տեղում ճիշտ չի որոշել խոյակների եւ խարիսխների տարբերութիւնները, որի հետեւանքով հաշուել է տեղում պահպանուած 1 խոյակ (շթաքարային մշակումով) եւ տաս խարիսխ: Տեղում կատարած ուսումնասիրութիւնները եւ կամարաշողների բնաչափերով կատարուած գծանկարային վերլուծութիւնները ցոյց են տալիս, որ յուշարձանի սիւնազարդ գմբէթն ունեցել է տասներկու սիւն: Ինչ վերաբերում է կտիտորական խմբի յօրինուածքին, ապա միանգամայն ընդունելի կարելի է համարել Ստ. Մնացականեանի առաջարկած տարբերակը (հինգ քանդակազարդ սիւներով):

Ինչպէս նշուեց, Նորավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցի-դամբարանը կիսով չափ աւերուել էր 1840 թ. երկրաշարժից եւ կանգնած էր վերջնական կործանման եզրին: Յուշարձանի արտակարգ նշակութիւնը նկատի ունենալով 1948 թուականին յուշարձանների պահպանութեան կոմիտէն սկսեց նրա վերանորոգումը: Նախագիծը (հեղինակ՝ Ա. Բալասանեան) կազմուած էր 1946 թ. գիտարշաւի նիւթերի հիման վրայ, որի կազմում չափազրութիւնները կատարել էին Սիվկովը եւ Կ. Սադոյեանը:

Այդ վերանորոգման ընթացքում, ըստ Կ. Յովհաննիսեանի, նախապէս պեղուեց յուշարձանի տարածքը, որից յետոյ նպատակաշարմար համարուեց վերաշարել երկրորդ յարկի արեւելեան եւ հիւսիսային ճակատները՝ որմածքը խիստ խարխաւած լինելու պատճառով: Այդ աշխատանքների ընթացքում ճակատների ընդհանուր յօրինուածք-

ները նախապէս հաւաքուել եւ շարուել էին գետնի վրայ, որտեղ նրանց առանձին մասերը լրացուել էին պեղումներից յայտնաբերուած բեկորների միջոցով:

Կառույցը վերանորոգուեց մասնակիօրէն (սիւնազարդ գմբէթի պահպանուած բեկորների քանակութիւնն անբաւարար է համարուել այն վերականգնելու համար)՝ վերանորոգուեցին գմբէթակիր համակարգը կրող կամարները, թաղերը, ինչպէս նաեւ առանձին մանրամասներ: Իսկ ամբողջութեամբ յուշարձանը ծածկուեց նման դէպքերի համար ընդունուած թիթեղով, որը պէտք է անժամանակ կանխէր կառուցուածքը մթնոլորտային տեղումներից վնասուելուց եւ այն պահպանէր հետագայ ուսումնասիրութիւնների համար:

Արժանին հատուցելով յետպատերազմեան դժուարին տարիներին բարդ իրավիճակներում եւ ճանապարհների բացակայութեան պայմաններում այդ դժուարին աշխատանքներն իրականացնողներին՝ այնուամենայնիւ պէտք է նշել, որ 1948 թ. վերանորոգման ընթացքում թոյլ են տրուել մի քանի սխալներ եւ անճշտութիւններ, որոնք սրբազրուեցին 1989 թ. կատարուած ամբողջական վերականգնման նախագծային աշխատանքների ժամանակ:

Յուշարձանների պահպանման եւ օգտագործման վարչութեան «Արփի» գիտարտադրական արուեստանոցի կողմից, մինչեւ Ս. Աստուածածին եկեղեցի-դամբարանի վերականգնողական աշխատանքներն սկսելը 1982-86 թուականների ընթացքում, արդէն ամբողջութեամբ վերականգնուել էր Նորավանքի ճարտարապետական համալիրի կազմի մէջ մտնող Ս. Նախավկայ եկեղեցին, գաւիթը, Սմբատի դամբարանը, ինչպէս նաեւ պահպանուել էր Ս. Կարապետ եկեղեցուց մեզ հասած հատուածները (նախագծի հեղինակ ճարտարապետ Հրաչեայ Գասպարեան, շինարարական աշխատանքների ղեկավար Արտաշէս Յովսէփեան):

1996-98 թթ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի հովանաւորութեամբ, Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու 1700-ամեակի տօնակատարման գրասենեակի եւ Սիւնեաց թեմի կազմակերպմամբ, ինչպէս նաեւ դանատահայ բարերարներ Տէր եւ Տիկին Տիգրան եւ Տիանա Հաճէթեանների մեկենասութեամբ իրականացուեցին ծաւալուն վերականգնողական աշխատանքներ (ճարտարապետ Հրաչեայ Գասպարեան, վերականգնման, շինարարական աշխատանքների ղեկավար Արտաշէս Յովսէփեան, մասնակցութեամբ Վայոց ձորի Ռինդ եւ Արփա գիւղերի քարգործ վարպետ-

ների):

Ադդիւնքում Օրբելեան Բուրթել իշխանի կառուցած հրաշակերտ եկեղեցի-դամբարանն այժմ վեր է խոյանում իր նորաստեղծ տեսքով եւ ողջ չքեղութեամբ:

Այսպիսով աւարտին հասցուեցին Նորավանքի ճարտարապետական համալիրի միայն եկեղեցական շինութիւնների վերանորոգման վերականգնման աշխատանքները:

Եւ վերջապէս, 2001-2002 թուականներին շարունակուեցին շինարարական աշխատանքները վանական համալիր տարածքի բարեկարգման եւ բարեզարդման ուղղութեամբ:

Կանադահայ բարերարներ Տէր եւ Տիկին Տիգրան եւ Տիանա Հաճեթեանների մեկենասութեամբ Նորավանքի տարածքում իրականացուեցին հետեւեալ շինարարական աշխատանքները.

ա) կառուցուեց վանատուն

բ) կառուցուեց յուշարձան-աղբիւր՝ նուիրուած լուսահոգի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Առաջինին:

գ) իրականացուեց եւ վանատանը տեղադրուեց լուսահոգի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի կիսանդրին

դ) Աւարտին հասցուեցին տարածքի պարսպապատերի կառուցման շինարարական աշխատանքները (ներառեալ մուտքային հատուածը)

ե) բարեկարգուեց եւ բարեզարդուեց համալիրի չրջակայքը

Բարձրաստիճան հոգեւորականների, բարերարների, սփիւռքի տարբեր ծայրերից ժամանած հիւրերի եւ տեղական իշխանութեան մարմինների ներկայութեամբ՝ 2002 թուականի սեպտեմբերի 12-ին Սիւնեաց թեմը կազմակերպում է վերոյիշեալ կառոյցների բացման արարողութիւնը:

Այսպիսով Նորավանքը ԻԱ. դար թեւակոխեց՝ աշխարհին ներկայանալով այնպէս, ինչպիսին էր միջնադարում:

ՀՐԱԶԵԱՑ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

The Architectural Complex of Noravank
Noravank - the Jewel of Armenian Middle Age Architecture
(summary)

Hrachya Gasbarian

The Vayots Valley is full of ancient memories and lasting architectural values - magnificent monasterial complexes, unapproachable fortresses, with ancient residential sites and many lithographical inscriptions.

A special place in this area belongs to the renowned and illustrious Noravank - the crowning glory of the spiritual and cultural life of the Vayots Valley. Once the see of the Syuniats metropolites and the cemeterial centre of the Orbelis, it remained inactive for around a century.

The St. Stephen Protomartyr church, hall, and tomb were restored in the 1980s under government sponsorship. The Holy Mother of God church (Bourtelashen), constructed by the multi-talented architect Momik, was completely renovated in the years 1996-1998, through the organisation of the 1700 anniversary office, under the benevolence of Canadian-Armenian philanthropists Mr. and Mrs. Tigran and Diana Hachetyan

The consecration of the Holy Mother of God and St. Stephen protomartyr churches of Noravank took place on April 18, 1999 under the auspices of the Catholicos of all Armenians Karekin I of blessed memory. The day of the pilgrimage to Noravank was declared Green Sunday. In the years 2001-2002 a monastery and a monument spring were built in the complex territory; surrounding areas were beautified and cleaned.